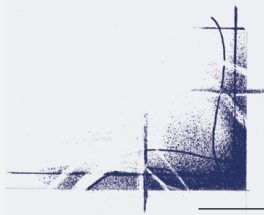

Vanja Žanko

ARHITEKTURA PO MJERI ČOVJEKA

Osječka arhitektura 1918.-1945., (ur.) Julijo Martinčić, Dubravka Hackenberger, Osijek, HAZU, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 295 str., ISBN 953-154-713-0

Pred nama je prva sinteza međuratne arhitekture jednoga hrvatskog grada. U kontekstu stručnih publikacija o hrvatskoj međuratnoj baštini ova je knjiga dugo očekivani nastavak pionirskih istraživačkih radova na temu arhitekture moderne, poput onih Tomislava Premerla i Aleksandra Laszla koje pratimo od sedamdesetih godina naovamo. Knjiga je zamišljena kao zbir eseja koji donose rezultate istraživanja na različitim poljima. Osobito važan doprinos predstavljaju rezultati istraživanja dosad nepravedno zapostavljene arhitekture dvadesetih godina, razdoblja koje se predstavljalo kao doba stagnacije i svojevrsne pripreme za nastup moderne. Iako još ne donose valorizacijske zaključke, već samo nabrajaju i analiziraju stilsku usmjerenja, autori eseja otvaraju nove mogućnosti tumačenja arhitekture poslije 1918. godine.

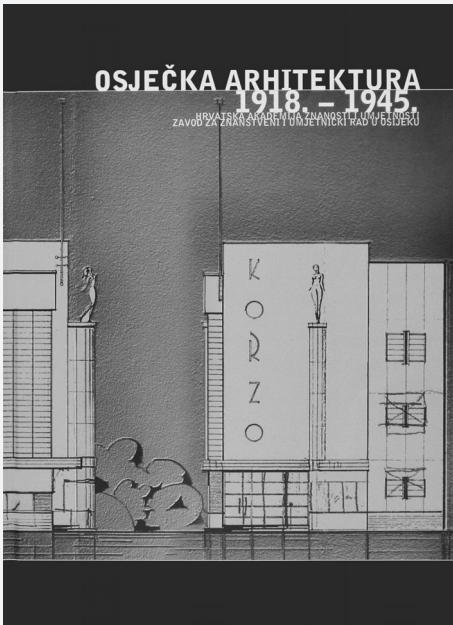
Osijek je tijekom 19. stoljeća i na razmeđu stoljeća bio grad dobro ustrojena gospodarstva, što mu je omogućilo brz oporavak nakon stagnacije tijekom Prvog svjetskog rata. Bez obzira na gubitak ranijih tržišta raspadom Austro-Ugarske, gospodarstvo se razvija, a njegov oslonac čine drvna, metalna, tekstilna i kemij-

ska industrija, industrija šećera, proizvodnja konditorskih proizvoda, pivovara i industrija kože.

Prvo razdoblje procvata gospodarstva početkom dvadesetih godina očitovalo se u živoj urbanističkoj i arhitektonskoj djelatnosti. Planiranje grada nakon Prvog svjetskog rata nastavilo se prema idejama i regulacijskim planovima iz vremena koje mu je prethodilo. Ključni trenutak u urbanističkom razvoju Osijeka dogodio se 1881. godine, kada se promjenom vojne strategije izmjestila glavna komanda iz Osijeka. Time prestaje vojna uloga Tvrđe, a 1905. godine počinje i rušenje bedema. U to vrijeme Osijek ima jedino "građevni red" koji je godine 1900. donesen zajedno za Varaždin, Zemun i Osijek. Takvim, standardiziranim austro-ugarskim "građevnim redovima" regulirala su se pravila izgradnje (dimenzije i oblikovanje ulica i parcela), no nisu se nudili konkretni planovi za stvaranje novih središta ili širenje grada.

Prvu cjelovitu regulatornu osnovu Osijek je dobio 1912. godine. Međutim sve do dvadesetih godina bio je podijeljen na četiri zasebne urbane i povijesne cjeline: Gornji grad, Tvrđu, Novi

grad i Donji grad. Povezivanje i širenje Osijeka do tog je doba bilo ograničeno iz nekoliko razloga: na sjeveru se grad nije mogao širiti zbog Drave, na zapadu je bio ograničen već postojećim općinama, a područje tvrđavskog zemljišta još nije prešlo iz vojnog erara u vlasništvo grada. Stoga se planiraju jedini mogući smjerovi širenja grada prema jugu i prema istoku, no oni ostaju neostvareni. Primjerice, južno od Gornjeg grada zamišljena je industrijska zona, od koje se zbog neposredne blizine tadašnjeg gradskog središta odustaje. Na tom se mjestu predviđa i rezidencijalna zona, koja će konačno biti osmišljena tek tridesetih godina, a kao sjećanje na prvobitno zamišljenu namjenu prostora zadržava naziv Industrijska četvrt.

Povezivanje dijelova grada i stvaranje novog gradskog središta omogućeno je dvama zakonskim aktima donesenim tijekom dvadesetih godina. Godine 1923. donosi se Zakon o gradskim općinama prema kojem Osijek više nije podređen Zemaljskoj vladi u Zagrebu, već od-

luke o izgradnji grada donosi Gradska skupština. Grad na temelju tih odluka konačno dobiva vlasništvo nad tvrđavskim zemljištem, završava se rušenje zidina Tvrđe i donosi se novi statut o izgradnji grada kojim se određuju namjene tvrđavskog zemljišta. Na području južno od Vukovarske ulice statutom se predviđa gradnja jednokatnica, a područja sjeverno od Vukovarske još uvijek su definirana prema regulatornoj osnovi iz 1912. godine. Ona se konačno planiraju raspisom međunarodnog pozivnog natječaja za osmišljavanje novog središta grada 1925. godine.

Osijek je bio jedan od malobrojnih hrvatskih gradova koji je u međuratnom razdoblju smogao snage za izradu međunarodnog natječaja, pa makar i samo za dio središta grada. Prostor obuhvaćen natječajem bio je omeđen sa sjevera Dravom, s istoka željezničkom prugom Baranja-Osijek, sa zapada Svačićevom obalom, Mažuranićevim vijencem i Vijećničkim trgom, a s juga Vukovarskom cestom. Natječaj je predviđao u to doba već zastarjeli koncept reprezentativnoga gradskog perivoja s javnim građevinama. Tako i prvonagrađeni rad bečkog arhitekta Alberta Escha nije u duhu moderne, već slijedi tragove romantizma u perivojnoj arhitekturi.

Posljednji ključni moment u planiranju međuratnog Osijeka jest izrada Generalnog katastarskog plana pod vodstvom ing. Ivana Faya 1934. godine. Prijašnji regulacijski plan bio je donesen 1912. godine, dakle prije konačnog rušenja bedema Tvrđe. Osnovna razlika između tih dvaju planova je u tome što je prethodni u luku zaobilazio prostor Tvrđe, a novim se predviđa najkraća veza između Gornjeg i Donjeg grada. Njime se u modernističkom duhu prvenstveno planira geometrija prostora s

ortogonalnom mrežom ulica, a manje detaljna namjera. Jedino sadržajno određivanje zone očituje se na istoku predviđenom za Industrijsku zonu.

Možemo zaključiti da se za Osijek promišlja novo gradsko središte prije negoli za Zagreb, no planiranje grada u duhu moderne prihvaća se fragmentarno i sa zakašnjenjem. Regula-cijski plan, k tome, najvećim dijelom nije ostvaren, nego su se dovršavali ranije započeti dijelovi grada. Iz poglavlja o urbanističkom razvoju, međutim, nije potpuno jasno koji su se dijelovi ostvarili, a što je ostalo na razini plana. Nedostatak karte Osijeka iz koje bi se iščitavalo izvedeno stanje (primjerice s oznakama na karti današnjega grada) otežava shvaćanje pravih posljedica međuratnog urbanističkog razvoja. Isto tako u prikazu javne arhitekture nije navedeno koje se građevine zatječu iz vremena prije 1918. godine, na temelju čega bi se zaključilo o realnim potrebama međuratnog Osijeka. Svakako saznajemo o široku spektru građevinske djelatnosti dvadesetih godina, koju u najvećoj mjeri ostvaruju lokalni arhitekti u stilu historicizma i art décoa. Jedan od poticaja živog izgradnji jest i obilje pečene opeke koja se dobiva rušenjem bedema Tvrđe. Njome su građene javne građevine, između ostalih Dom narodnog zdravlja arhitektonske tvrtke Juzbašić-Freundlich, paviljon Zakladne bolnice i Bakteriološkog zavoda te Hipodrom tvrtke Aksmanović-Malin-Rožić, Hrvatski dom arhitekta Vladimira Malina, Osječki velesajam biroa Aksmanović-Slaviček-Buchwald. Osim javnih, domaći arhitekti podižu i stambene zgrade. U početku su to stariji, poput Viktora Axmanna, koji su najvažnija djela ostvarili još u vrijeme secesije. U njihovim radovima prevladava tradicija prijašnjih stilova, s jedva zamjetnim mijenama izričaja u skladu s vremenom. Do pro-

mjena stila dolazi kada na scenu stupaju mladi biroi, poput Dlouhy i Full, no njihova analiza dosad nije obavljena.

Potruga osječkih arhitekata za stilom nije jednoscijerno išla prema redukciji dekoracije i primjeni suvremenih oblikovnih načela, nego je ovisila o trenutačnim uzorima i zahtjevima naručitelja. Njihov je stil odredila jaka lokalna graditeljska tradicija, o kojoj svjedoče i popisi Udruženja graditelja Kraljevine Jugoslavije na kojemu postoje cijele liste osječkih ovlaštenih graditelja i građevinskih tvrtki čije djelatnosti sežu u 19. stoljeće. Ipak, međuratni Osijek, koji nije imao osviještenu vlast ili građane koji bi slijedili suvremene europske modele, imao je jednu veliku prednost. Rušenjem Tvrđe nastalo je obilje slobodnoga građevinskog zemljišta, koje je učinilo rast građevina u srcu grada u visinu sasvim nepotrebnim. Osim toga, nakon urbanističkih poteza i ulaganja u javne građevine grad nije imao ni dovoljno novca da na područjima određenim regulatornom osnovom za dvokatnice podiže građevine više od prizemnica ili eventualno jednokatnica. Iz tih razloga nastaju pitomi gradski prostori izgrađeni po mjeri čovjeka, koji takvim definiraju Osijek i danas. Obiteljske kuće grade se u zelenilu u srcu grada nadomak Gornjeg grada, sitno građanstvo podiže poluurbane kuće u prstenu oko stare jezgre, dok po obodima grada niču ruralne kuće (tip slavonske seoske kuće) za sve veći broj radničkog stanovništva.

Dok su u Zagrebu prva ostvarenja moderne privatne obiteljske kuće koje se grade već kasnih dvadesetih godina, u Osijek moderna pro-dire tek tridesetih godina, javnom arhitekturom i projektima zagrebačkih arhitekata. Prvi su takvi primjeri Gradska štedionica Alfreda

Albinija te kasnija ostvarenja zgrade Okružnog ureda za osiguranje radnika Bele Auera i Zvonimira Vrkljana ili Burze arhitekta Jovana Korke. Moderna u Osijeku nastupa kasno i nikada nije bila prihvaćena u potpunosti. I kada usvajaju nova prostorna, funkcionalna ili tehnička rješenja, lokalni arhitekti do duboko u tridesete godine zadržavaju kose krovove i stiliziranu dekoraciju te secesijsku tlocrtnu organizaciju (kružna veza, stambeni dio orijentiran na ulicu). Jedno od malobrojnih ostvarenja u čistoj maniri moderne je kino "Korzo" osječkog arhitekta Ljudevita Pelzera iz 1940. godine. Pelzer projektira i zapadnu stranu Keršovanijeve ulice, sa zgradama ugrađenog tipa u stilu moderne.

Tek se oko 1939./1940. podižu javne i stambene zgrade u potpuno novom duhu, no rat je zaustavio svaku građevnu djelatnost. Razvoj stila moderne naprasno je zaustavljen i ostvaren samo fragmentarno, što se uočava i u urbanizmu i u pojedinim zdanjima.

Snažna lokalna tradicija očitovala se na pozitivan način u industrijskoj arhitekturi. Već prije Prvog svjetskog rata podižu se tvornice građene suvremenim skeletnim konstrukcijama, s pilonima od armiranog betona i željeznom konstrukcijom krova pokrivenom betonom. Najstarije industrijsko područje nalazilo se uz Reisnerovu ulicu, s kompleksom proizvodnih i stambenih zgrada tvornice žigica Drava d.d. Postojala je i Kožara, Hrvatsko-slavonsko d.d. za industriju šećera te Osječka ljevaonica željeza i tvornica strojeva d.d. Ova posljednja jedna je od prvih zgrada u istočnoj Europi sagrađena od armiranog betona.

Između dva rata izgrađeni su veći industrijski kompleksi Saponije, Drvne industrije Povischil, tvornice čokolade Kaiser i Štark, Obnove te

Klaonice. Najreprezentativniji su primjeri zgrade Munjare i Remize, koje gradi specijalizirano građevinsko poduzeće Charles B. Macdaniel Jr., podružnica Beograd, 1925. godine. Dimenzijama su to najviše osječke tvornice, s najvećim rasponima premošćenja u konstrukciji, a funkcionalno utemeljena konstrukcija iščitava se s monumentalno oblikovanog pročelja.

Građevine za stanovanje radnika i činovnika većinom se grade u sklopu tvorničkih kompleksa. Najrazvijeniji je bio kompleks Šećerane koji se sastojao od više desetaka stambenih kuća, administrativnih zgrada i spremišta. Bolje uvjete za stanovanje radnika uvodi tvorničar Josip Povischil koji gradi radničko stambeno naselje u osječkom Gornjem gradu. Kasnije naselja izvan pogona tvornica grade i Šećerana i Željeznica, a grade se i dva Pavelićeva činovnička naselja. U kontekstu osječke stambene arhitekture, koja se može opisati kao pitoma i po mjeri čovjeka, takva planirana naselja s tipskim kućama odlično se uklapaju među poluurbane privatne kuće.

Čini se da je osječka međuratna arhitektura, kao i u ostalim gradovima u Hrvatskoj, čak i u segmentima čija je arhitektonska vrijednost odavno prepoznata, danas osuđena na propadanje. U europskom bi se kontekstu primjericice zdanja industrijske arhitekture, arhitekture kina ili velesajmova prenamijenila u muzeje, stanove ili fakultete. Stoga je i primjerenoreno preuzeti zaključak jednog od autora kako je njezina sudbina neshvaćena vrijednost, nepostojeća kritika i neprimjerena zaštita. Nadamo se da je ovakva studija prvi korak k mijenjaju stanja stvari, koliko god ono sada beznadno djelovalo.